

Др Синиша Мишић

Редовни професор, Одељење за историју,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
simisic@f.bg.ac.rs

ДУБРАВЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*

Рад се бави дубравама као посебном врстом шумског прекривача састављеног од разних врста жирородног дрвећа. Пре свега, реч је о разним врстама храста, за који се у средњем веку углавном користио старословенски назив – дуб. На велику распрострањеност ових шума упућује топонимија, као и три жупе Дубраве (Дубравнице). Дубраве су нерадо крчене јер су коришћене за прехрану свиња, а господар дубраве је за то узимао *жировнину*, која представља десетак од свиња.

Кључне речи: *дубрава, жупа, средњи век, Србија, топонимија, жировнина, десетак.*

Key words: *dubrava (oak woods), župa, Middle Ages, Serbia, toponymy, žirovnina, tithe.*

Климатске промене, а посебно количине падавина, утичу на обим и врсте биљног прекривача на земљи. Захваљујући палиопалинолошким подацима (анализа полена), утврђено је да се количина падавина значајно повећава од 9. миленијума п.н.е. Зимске температуре од 1200. п.н.е. до 500. наше ере биле су значајно више него у претходном периоду. У 6. веку долази до захлађења, које је повезано са повећањем падавина. Између 515. и 545. године у изворима је приметна појава велике оскудице хране и глади изазване климатским променама. У нашој климатској зони запажено је опште захлађење од краја 5. до 10. века, које је пратила стабилизација растиња, обрадиве површине су смањене на рачун ширења шума, жбуња и жбуноликог растиња. Дошло је и до смањивања пашњачких по-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)*, (ев. бр. 177010), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

вршина.¹ У 10. веку започео је период економског и демографског процвата који ће се завршити великим таласом епидемија, које су започеле 1347. године. У Западној Европи је од 1200. до 1350. године трајао влажан и хладан циклус, после тога су температуре постале умереније, али се влажност повећала, што је утицало на бујање растиња.² У 15. и 16. веку је дошло до осетног захлађења.

Дакле, што се тиче климатских услова, они су скоро током целог средњег века били погодни за појаву, распрострањење и раст шумског прекривача. Међутим, површине под шумама не зависе само од климатских прилика. Оне зависе и од густине насељености и покретљивости становништва, начина обраде земље, обима и врсте сточарства (чување коза је најопасније). Развој заната који почивају на обради дрвета, као и развој рударства утичу на смањење шума. Душанов Законик дозвољава Сасима (рударима) да секу гору колико им је потребно за производњу, али им забрањује да искрчено земљиште, они или властела, претварају у обрадиво, већ да стоји пусто да на њему поново расте гора.³ Овим се штити од прекомерног искрчавања шума, спречава ерозија тла, посебно на брдском и планинском земљишту и обнавља шумски прекривач.

Рани средњи век на Балкану обележава „инвазија“ трава, грмља и шуме на обрадиве површине из доба антике. Досељавање Словена, као земљорадничког народа, допринело је проширивању обрадивих површина. Лагано увећавање броја становника доводи до крчења шума у потрази за обрадивим земљиштем. У Србији су се нове обрадиве површине крчењем шумског растиња стварале од 12. века, па све до краја ове епохе. Крчење шума у Европи било је посебно изражено од краја 11. и почетком 12. века.⁴ Крчење шума у подручју Средоземља, па и на обали Јадрана (Зета, Травунија, Хум) посебно је било опасно јер се због честих суша оне тешко обнављају, а овде је и ерозија израженија.⁵ На уништавање шума утицали су и пожари, а потреба за огревом довела је до брзог уништавања шума у околини градских насеља (Дубровник, Котор).⁶

У средњовековној Србији шумски прекривач је називан различитим терминима, у зависности од његове врсте и надморске висине на којој се налази.⁷ Поуздано се зна да су горе и гвоздови били на великим надмор-

¹ Кодер 2011, 45–48.

² Dictionary 5, 3.

³ Новаковић 1898, 94–95 (чл. 123).

⁴ Green 1971, 51, 59.

⁵ Halsted 1987, 80.

⁶ Ур. Knezović 2008, 52–63.

⁷ Види опширно у: Mrgić 2010, 87–101.

ским висинама и по правилу нису крчени, осим евентуално за потребе рударске производње. Шуме и лугови су били у низинама и они су најчешће претварани у обрадиве површине. Гајеви у Приморју и дубраве су нерадо крчени јер су имали своју економску вредност у сточарству. Гајеви сее стварају као посебни резервати за пашу волова при раду, а некада се тако зове и земљиште где расте жирородно дрвеће.⁸ Ту дрвеће није смело да се сече јер је плод служио за исхрану свиња.

Дубрава означава шуму, и то најчешће храстову, уопште жирородну. Назив потиче од основе *дуб*, што је старословенски назив за храст.⁹ Већ смо нагласили да се дубраве крче само изузетно у развијеном средњем веку. Међутим, није увек тако било, о чему сведоче жупе под овим именом и топоними. Тако, на пример, у околини Призрена се један виноград налазио у Дубравицама.¹⁰ О крчењу дубрава ради стварања ораница посредно сведочи и топоним *Лазина* у Павловој дубрави.¹¹ Дакле, иако су дубраве нерадо крчене ипак се и томе прибегавало када је заједници или појединцу било неопходно да дође до нових обрадивих површина. Жупе са именом *Дубрава (Дубравница)* сведоче о томе да је ту некада доминантан био шумски прекривач који се састојао од храстових шума, али и да је процес крчења био толико интензиван да су некадашње шумске области претворене у жупску територију са доминантно присутним ораницама. Овај процес је нужно морало пратити насељавање и повећање броја становника на одређеном простору.

У средњовековној Србији постојале су три жупе које су носиле имена по дубравама: жупа Дендра – Реке, а у 14. веку Дубравница, на простору данашње Пусте Реке, затим жупа Дубрава у Хумској земљи и жупа Дубравница на десној обали Велике Мораве од Ражња до Багрданског кланца. Прва се у изворима јавља жупа Дубрава у Хумској земљи. Она се први пут помиње у *Летопису попа Дукљанина*, у 12. веку.¹² Жупа Дубрава се налазила на левој обали Неретве, на југу се граничила са планином Жабом, а на северу са Бишћем, обухватајући долину реке Брегаве. Њој је припадало и Видово (Столачко) поље, а Оплачићи су били средиште жупе.¹³ Дубрава се помиње и крајем 13. века (1285), а у дубровачкој грађи је можемо континуирано пратити све до доласка Турака.¹⁴ Жупа Дендра на простору

⁸ HAD, Lam. de foris 8, foll. 48 ; Isto 21, foll. 151 ; Isto 23, foll. 82; Благојевић 2004, 62.

⁹ ЛССВ, 171 (С. Мишић).

¹⁰ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 90.

¹¹ HAD, Div. Not. 25, foll. 130'.

¹² Шишић 1928, 327.

¹³ Мишић 1996, 28.

¹⁴ Исто, 34, 268.

данашње Пусте Реке такође се помиње већ у 12. веку. Наиме, њу је цар Ма-нојло Комнин дао на уживање кнезу Деси, брату великог жупана Уроша II. У време Стефана Немање она је носила име Реке, а у 14. веку Дубравница. Треба напоменути да су Дендра и Дубравница речи истог значења.¹⁵ Ове две жупе су свакако постојале бар половином 12. века, а можда и раније. То значи да су Срби ове просторе искрчили отприлике у исто време – током периода од 9. до 11. века. Пошто је код народа остала свест о некадашњем постојању великих комплекса жирородних шума, жупе су по њима понеле име упркос чињеници да је већи део тих шума до краја 11. века нестао јер су те површине претворене у обрадиво земљиште.

Дубраве су крчењем нестајале, али су се расељавањем становништва и напуштањем земљишта поново и обнављале. Дobar пример за овај процес је десна обала Велике Мораве од Сталаћа и Ражња до Багрданског кланца. На овом простору путописци 12. и 13. века бележе велике шуме (*silva bulgarica*), а осим Равног друга насељена места се не помињу. Половином 14. века жупан Вукослав је овде добио „пустину“ да је насели. Од тог времена се помиње Петрус као средиште крајишта, али и жупа Дубравница.¹⁶ Очигледно да је овде до крчења великих комплекса храстових шума (обзиром на природу тла вероватно храста лужњака) дошло током 14. века, и то у првој половини овог столећа.

Поред имена читавих жупа, и имена потеса на којима је обрадиво земљиште сведоче о крчењу дубрава. Ако изоставимо већ поменуте, онда ваља обратити пажњу на брег Дубовицу у међама Котора који са северозапада затвара Будванско поље. Будва је захватила падине овог брега чије се име пренело и на насеље које се ту развило.¹⁷ Некада је овај брег био прекривен храстовом шумом. Такође је и село Дубљани понело име по храсту и очигледно је настало на простору који је култивисан крчењем жирородних храстових шума.¹⁸ Са истим именом, Дубљани, сусрећемо и једно село у жупи Попово у Хумској земљи, а манастир Жича је у Затону (Лим) имало у свом поседу село Дубови Гај.¹⁹ Раваница је у Поморављу од свог ктитора добила село Дубицу, а манастир Горњак село Дуб на Млави.²⁰ Крчењем шума, па и дубрава, настајали су лазови, па тако међа између влаха Голубоваца и села Јелшаница иде делом у Пишевски дуб, па низ дел у Надихнин лаз.²¹ На овом

¹⁵ Благојевић 1996, 197–212.

¹⁶ Детаљно види Мишић 2007, 1–7.

¹⁷ ССА 10 (2011) 55 (С. Ђирковић).

¹⁸ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 93.

¹⁹ Miklosich 1858, 494, 11.

²⁰ Исто, 194, 198.

²¹ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 103.

простору је шума искрчена и претворена у лаз (обрадиво земљиште), а остало је појединачних стабала храста која служе, између осталог, и као међници.

У развијеном средњем веку се ипак избегавало крчење дубрава. Прво, до овог времена су владар, властела и црква стекли својину и на великим деоницама необрађеног земљишта, па и над дубравама, што значи да оне више нису биле на располагању свакоме за крчење. Друго, економски значај дубрава у сточарству долази до изражаја у 14. и 15. веку, па оне тиме добијају на значају. То се види и по томе што се приликом даривања поседа често истиче да се они дају са дубравама. Тако босански краљ Остоја уступа Дубровчанима Сланско Приморје, између осталог и са дубравама, као и Сандаљ Хранић свој део Конавала.²² Такође, војвода Радич Санковић даје Дубровчанима село Лисац са међама, водама, пашама и дубравама.²³ По преузимању Сланског Приморја, Дубровчани су овде дозволили сечу шума, изузев дрвећа у чијем се хладу одмара стока и дрвећа које рађа жир (*ferentibus glandes*). Ко би посекао такво дрвеће морао је да плати казну од 5 перпера.²⁴ Због сече таквог дрвећа избијали су спорови, па је тако Nicola de Chaboga 14. IX 1449. године изјавио да је на његовом поседу посечено велико жирородно дрво крај воде где су се одмарале домаће животиње. Дрво су посекала двојица браће Утиешеновића из Громаче у Сланском Приморју.²⁵ За сечу туђег дрвета без дозволе дубровачки Статут предвиђа казну од 12 перпера, за шта су могла да се купе бар два вола.²⁶ Колики је значај у Приморју придаван жирородном дрвећу – дубравама види се и по томе што се у Конавлима, при подели земљишта, вршила и подела дубрава. Тако су дубровачки грађани добијали властите „дубраве“ у којима је било једва 20 до 30 стабала.²⁷

У унутрашњости средњовековне српске државе такође се обрађала пажња на дубраве, па чак и на појединачна жирородна стабла. Тако Иван Црнојевић приликом замене поседа са Остојићима даје „земљу за земљу, а лозу за лозу, дуб за дуб, у век и у баштину“.²⁸ Дуб (храст) наводи се често као међник у међама села, катуна или групе поседа. Тако међа села Речани иде на дуб сред садова.²⁹ Овде видимо да се жирородно дрво није секло

²² Стојановић 1929, 422, 294.

²³ ССА 6 (2007) 186 (С. Мишић).

²⁴ Благојевић 2007, 128–129.

²⁵ НАД, Lam. de foris 22, foll. 205; Благојевић 2007, 129.

²⁶ Исто, 146.

²⁷ Благојевић 2004, 69.

²⁸ Новаковић 1912, 778.

²⁹ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 94.

чак ни у воћњацима. У међама села Воинац, Јабланица, Боршинац (Метохија) и Купелник (Доњи Пилот) у више наврата се као међник наводи дуб.³⁰ Међа села Чабић иде на кићени дуб, а међа села Осојани у Кујавчи (Хвосно) иде „од пољане у дуб, од дуба у војводине куће, како спада дол у дуб на пољану и од дуба низ средњи дел“.³¹ Из ове међе је видљиво да су ови дубови појединачна стабла распоређена у атару између села, што значи да их окружују и обрадиве површине. Неки од њих су сигурно представљали и записе око којих је ишла литија по атару. Такође се и у међама влашких катуна помињу појединачна храстова стабла. Тако су стабла храста међници катуна Драгољевци, Кострчанима, Тудоричевцима.³² Ово је, између осталог, још један доказ о прецизним границама атара једног катуна као насеља сточара. Пошто се не наводи власник, може се претпоставити да су ова стабла била у атару заједничко власништво села. Поред најчешћег назива дуб, у дипломатичкој грађи сусрећемо и данашњи назив – храст. Тако у међама села влаха Псодераца међа иде на један храст, а и у међама села Трстеник један од међника је храст.³³ У дечанској хрисовуљи први пут се сусрећемо и са називом за једну посебну врсту храста. Наиме, међа селу Бродлиће иде низ Бистрицу до цера.³⁴ У Западној Србији данас једна планина носи назив Цер. Данас је ово најчешћи назив за једну врсту храста, која је веома распрострањена на већим надморским висинама (изнад 400 m) и која рађа обилно плодове жира.

Храстово дрвеће је и као појединачно стабло могло бити у нечијем приватном власништву. У повељама се код таквих стабала наводи и име власника. Тако се у међама хиландарских села у Крушевској метохији помиње Иванов дуб.³⁵ Селу Бреза међа је ишла у Дмитрово дубје, а селу Купелник на Симеонов дуб.³⁶ У првом случају реч је о више стабала, али свакако не толико да би били названи дубравом. Како су појединачна стабла могла бити у власништву појединаца исто тако су могла бити и у власништву цркве. То би се могло односити на други пример у горњем случају. Исто тако, у међама села Горажде у Будимљи помиње се као међник Врачево дубје.³⁷ Иначе, земљораднички законик одређује да је власник дрвета онај земљорадник који га је однеговао.³⁸

³⁰ Исто, 94, 95, 100.

³¹ Дечанске хрисовуље, 1880, 25; Ковачевић 1890, 3.

³² Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 104, 107; Дечанске хрисовуље, 1880, 120.

³³ ССА 4 (2005) 72 (С. Марјановић-Душанић); ССА 6 (2007) 154 (Р. Михаљчић).

³⁴ Дечанске хрисовуље, 1880, 60.

³⁵ ССА 2 (2003) 32 (С. Мишић).

³⁶ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 97, 100.

³⁷ Ковачевић 1890, 4.

³⁸ Благојевић 2007, 127 (чл. 30).

Дубраве, као и појединачна храстова стабла, имале су важну привредну улогу и у томе што се њихов плод – жир користио за исхрану стоке, а посебно за свиње. Први турски пописи показују да су сва сеоска насеља опорезована за узгој свиња. Будући да нема кукуруза, а житарице се не производе у великим и довољним количинама, жир је често био једина могућност за прехрану свиња. Због тога су велики значај имале оне дубраве које су биле у близини насеља. Поред свиња, и друге домаће животиње су се прихрањивале жиром (краве, козе, овце). То се види и из члана 37 Земљорадничког законика, где се прописује да ако неко сече дрво у дубрави, па непажњом то дрво убије вола или магарца, или другу домаћу животињу, да пода своју животињу у надокнаду.³⁹ Из овога видимо да су домаће животиње због жира радо залазиле у дубраве. Душанов Законик прописује да ако у жупи роди жир, половина рода се даје цару, а друга половина властелину чија је „држава“.⁴⁰ Овде се ради о томе да целокупан род жира из дубрава које нису ни у чијем приватном власништву у жупи, буде подељен на пола између владара и властелина коме је та жупа дата у „државу“. Ово никако не треба мешати са *жировнином*. А овај члан је такође доказ да се жир купио и као такав чувао и складиштио за исхрану стоке (посебно свиња) током зимских месеци. Он је практично био незаменљив у исхрани свиња јер житарица није било у довољним количинама за ту сврху.

„*Жировнина*“ представља дажбину на свиње које су прихрањиване жиром у владаревим дубравама или дубравама господара властелинства. У овом случају дубрава је представљала неку врсту забела. У повељи манастиру Светог Ђорђа код Скопља постоји одредба у којој се каже: „и ко свиње ижирује у црквеним горама, црква да узима од њих десетог брава“.⁴¹ Жировнина је овде слична десетку од свиња и даје нам могућност да закључимо да је то у суштини иста дажбина. Да је то тако показује и чињеница да тамо где се узима жировнина не узима се десетак и обрнуто.⁴² Такође, поседи који су ослобођени сваког десетка ослобођени су и жировнине и траварине.⁴³ Чак се изричито наводи да су села ослобођена од десетка житнога и винскога и пчелињег и од жировнине.⁴⁴ Очигледно да је жировнина представљала неку врсту десетка. Приходи од ње нису били занемарљиви па је и економска вредност дубрава за феудалног господара била значајна. Она се убирала практично у свим областима средњовеков-

³⁹ Исто, 134–135.

⁴⁰ Новаковић 1898, 144 (чл. 190).

⁴¹ Споменици 1, 1975, 208, 228; Новаковић 1912, 618.

⁴² ЛССВ, 192 (М. Благојевић).

⁴³ Новаковић 1912, 456.

⁴⁴ Исто, 767.

не српске државе. Дубраве су такође имале своје место и у развоју сточарства у средњовековној Србији, посебно у узгоју свиња.⁴⁵

По доласку Турака на ове просторе многе дажбине из претходног периода су задржане, нарочито у раном периоду њихове власти. Једна од таквих дажбина био је и десетак на свиње, који је убиран у новцу. У првим пописима скоро сва сеоска насеља плаћају порез на свиње. Тако на пример, у Хумској земљи 135 села плаћа овај порез. А у пописима се јавља и занимање свињар, што значи да су ове животиње посебно чуване, слично овцама и козама.⁴⁶ Ако се све ово има у виду јасно је зашто су дубраве нерадо крчене и зашто су владар и властела били заинтересовани да их ставе под посебан режим коришћења. Из истих разлога дубраве су нерадо сечене, посебно у близини сеоских насеља, за потребе огрева и трговине дрветом.

Извори

- Благојевић, 2007 – М. Благојевић, *Земљораднички закон – средњовековни рукопис*, Београд 2007.
- Дечанске хрисовуље, 1880 – М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880).
- Ковачевић, 1890 – Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890).
- Miklosich, 1858 – F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vienna 1858.
- Новаковић, 1912 – Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- Новаковић, 1898 – Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 1898.
- Светоарханђеловска хрисовуља, 2003 – С. Мишић и Т. Суботин – Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- Споменици 1, 1975 – Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија 1, Скопје 1975.
- ССА 10 (2011) – С. Ћирковић, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, ССА 10 (2011).
- ССА 6 (2007) – Р. Михаљчић – И. Шпадијер, *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007).
- ССА 6 (2007) – С. Мишић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику*, ССА 6 (2007).
- ССА 4 (2005) – С. Марјановић – Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005).
- ССА 2 (2003) – С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, ССА 2 (2003).
- Стојановић, 1929 – Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I – 1*, Београд 1929.
- Шишић, 1928 – Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1928.

⁴⁵ Катић 1978, 59, 83, 157.

⁴⁶ Мишић 1996, 206.

Литература

- Благојевић, 2004 – М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*. Друго издање, Београд 2004.
- Благојевић, 1996 – М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996) 197–212.
- Green, 1971 – W. H. N. Green, *Medieval civilization in western Europe*, London 1971.
- Dictionary 5, 1985 – Dictionary of the Middle Ages, ed. J. R. Strayer, vol. 5, New York 1985.
- Катић, 1978 – Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.
- Knezović, 2008 – М. Кнеповић, *Šuma i šumsko drveće u hrvatskim ranosrednjovekovnim ispravama – činitelj koji nedostaje*, *Ekonomska i ekohistorija* 4, Zagreb – Samobor 2008, 52–63.
- Кодер, 2011 – Ј. Кодер, *Византијски свет*, Београд 2011.
- ЛССВ – *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999.
- Mrgić, 2010 – J. Mrgić, *Some Considerations on Woodland Resource in the Medieval Serbia and Bosnia*, БИГ 1 (2010) 87–101.
- Мишић, 2007 – С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–7.
- Мишић, 1996 – С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- Halsted, 1987 – P. Halsted, *Traditional and ancient rural economy in Mediterranean Europe: Plusca change?*, *Jurnal of Hellenic studies* 107 (1987).

Siniša Mišić

DUBRAVAS IN THE MEDIEVAL SERBIA

The acorn oak woods were largely spread in the early Middle Ages, which has been proved by toponyms registered in our medieval charters, as well as by the presence of *župas* bearing this name in Hum, Toplica and Pomoravlje regions. The term was mainly used to notify the various types of the oak woods, which were called, in the Middle Ages, in some Slavonic languages, *dub*. During the late Middle Ages, the people tried to avoid to cut the oak woods, because they had its economic value in the cattle breeding and were the source of the fiscal income for their owners. In *dubravas* the pigs, as well as the other domestic animals, were fed with the acorn. The majority of *dubravas* became, in due time, the property of the ruler or the feudal lords, who imposed the tax called “žirovina”, or the tenth of the pig production (also as a tax), for usage of the acorn in their woods. This tax had been preserved during the Ottoman rule and presented the relevant income for the ruler or the feudal lord.